

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Әбдіразак Бердібек Маратұлы

berdibek.abdirazak@bk.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының 4-курс студенті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к. Н.Е. Сайлаубаева

Тараз – Самарқанд, Бұхара, Мерв, Фустат, Киев, Каффа сияқты ірі қалалармен бір қатарға қоюға болатын Еуразияның ең танымал қалаларының бірі. Бұл қаланы Хафиз, Омар Хайям, Руми секілді ортағасырлық белгілі ақындар өздерінің өшпес шығармаларында жырлаған. Қала қарлұқ, түргеш, түркі тайпаларының алғашқы мемлекеті Батыс-түрік қағанатының саяси орталығы, қараханидтер мемлекетінің астанасы болды. Дәл осы уақытта Тараз маңында сәулет өнерінің аса көрнекті туындысы Айшабибі, Қарахан, Бабаджа-хатун кесенелері пайда болды. Тараз қаласы мен жалпы бұл аймақ Қазақ хандығының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Ежелден Тараз Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі экономикалық орталық болды. Мұнда ең көне ақша сарайларының бірі орналасқан. Сондай-ақ мұнда қолөнер, жергілікті және халықаралық ауқымдағы сауда дамыды. Тараздың отырықшы-егіншілік және көшпелі мал шаруашылық екі аймақтың ортасында болғанын атап өту маңызды, бұл Қазақстанда бірегей дала өркениетінің қалыптасуына себепші болды. Тараз мәдениет орталығы болды. Мұнда зороастризм, христиан, манихейлік, ислам, тәңіршілдік және шаманизм сияқты діндер дамыды. Таразда ең алғашқы мешіттер мен медреселер ашылды [1].

«Ақ өзендегі қала» немесе «Испиджаб» VIII ғ. басындағы қытай және араб дереккөздерінде кездеседі. XI ғасырда Махмұд Қашғари Испиджаб пен Сайрам – бір қаланың атауы деп көрсеткен. «Маданият ал-Байда» – Испиджаб – Сайрам қалалары шығыс пен солтүстік-шығысында Шуға дейінгі және солтүстік-батысында орта Сырдарияға дейінгі жерді алып жатқан үлкен аумақтың орталығы болды. VIII-XII ғғ. қала қазіргі Оңтүстік Қазақстан аумағы арқылы өтіп жатқан Жібек жолындағы ірі сауда орталығына айналды. Испиджаб аумағында Кедер, Сығанақ, Сауран және Янгикент сияқты Сырдария бойының қалалары, сондай-ақ Қаратаудың солтүстік беткейінде орналасқан Баладж, Берукет және Жетісудың Тараз, Құлан, Меркі, Суяб қалалары болды. Испиджаб (Сайрам) аумағы мен оған жақын қалалар халық тығыз қоныстанған аудандардың бірі болды. Археологтардың есептеуінше, қала мен қала маңында 40 мыңға жуық адам өмір сүрген. Қала халқы арасында IX-Хп, ислам діні кең таралған. Сондықтан да Ибн Хаукалдың еңбектерінде маңызды қала құрылыстарының қатарында мешіт көрсетілген. Әдет-ғұрыпқа мұсылманша жерлеу дәстүрі кірді. Араб жазуы пайда болды. Алайда исламмен қатар халық ескі діни көзқарастар мен пұтқа табынушылықты ұстанды. Бұған дейін Испиджаб христиан дінін тарату орталықтарының бірі болған, бұл жерден монахтар паналаған қала сыртындағы монастырьлар мен үңгірлердің қалдықтары табылды [2].

Керуендерге арналған жолдың аса маңызды бөлігі Сырдария, Арыс және Бугуни секілді үш негізгі құнарлы су көздерімен қоректенетін Отырар алқабының қасиетті Фараб жері болды. Ежелгі Отырар алқабы Қазақстан Республикасы Түркістан облысының қазіргі Отырар ауданында орналасқан. Оның шекарасын сыза отырып, оның жерлері Сырдарияның орта ағысы жағалауларында орналасқандығын анықтауға болады. Сырдария бойымен Шаш, Ферғана және Соғдыға баратын ежелден жол болды, соның бойымен солтүстікте Арал теңізі арқылы Хорезмге, Еділ даласына, таулы Орал өңірі мен Солтүстік Қара теңізіне жол өтті. Бұл жолдар Ұлы Жібек жолының магистралды жолдарының бір тармағы болды. Археологтар аумағы 2500 шаршы шақырымнан асатын, аумақ шекарасында үймелеп орналасқан 150-ден астам қалалар мен қоныстарды тапты [3].

Отырар қаласы мен Отырар аумағының ескерткіштерін археологиялық зерттеу жылдарында зерттеушілер археология мен ежелгі және ортағасырлық тарихтың іргелі мәселелерінің шешімін тапты. Соңғы жылдардағы ең жарқын жаңалықтардың қатарына Темір дәуіріндегі Отырардың үлкен жұма мешітіне жүргізілген қазба жұмыстары жатады. Мешіттің жекелеген бөліктеріндегі қабырғалар мен мұнаралардың биіктігі 10 метрден асады, оңтүстік-батыс кіреберістің фортификациялық жүйесі жақсы сақталған. Отырарға тұрақты келіп тұратын, таңданған туристер енді қуанышпен «Біз үлкен бір жаңалықты күттік, міне осы – біздің Помпейіміз!» – дейтін болады [4].

Отырардан солтүстік-батысқа қарай, керуен жолында орналасқан үлкен қала орталығы Сауран болды. Археологиялық әдебиетте ежелгі қалалардың сипаттамасын «ежелгі қаланың қалдықтары... орналасқан» деген сөзбен бастау қалыптасқан. Сауран туралы олай айта алмайсың. Қала екі жүз, үш жүз жыл бұрынғы тұрған қалпында тұр, тек айналадағы күйген дала мен кеуіп қалған су арналары ғана қаланың өлі аймақ екенін білдіреді. Оқ атуға арналған орны бар, сақталған тісті бекініс қабырғалары анық көрінеді, ал көлемді дөңгелек мұнаралар сыртқа қарай шығыңқы орналасқан [5].

Қалаға екі жағынан кіруге болады: солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс. Қақпасы жиырма метрлік дәліз тәрізді қабырға бөліктерінен сыртқа қарай иіле тұрғызылған. Өту жолдарының ені 15-18 м. Бекініс қабырғасы шикі кірпіштен жасалған қаламалармен алмастырыла отырып, саз балшықтан жасалған. Қабырғаларының биіктігі 6 метрге, іргетасының қалыңдығы – 3 метрге дейін жетеді. Алаңдары, көшелері, тұйық көшелері, үйлердің қалдықтары бар қала жоспары көзге өте жақсы көрінеді. Қоқыс пен ақауы бар бұйымдардың көптеп шығуына қарап, бұл жерде қыш және мыс шеберханалары болғандығын болжауға болады, ал күйдірілген кірпіштің шоғыры ауқатты адамдардың үйлері мен әкімшілік ғимараттардың қалдықтарын көрсетеді [6].

Қала туралы құнды мәліметтер осында 1514-1515 жылдары өмір сүрген ақын және жазушы Васифидің ғұмырнамаларында қамтылған. Ол ең керемет қала құрылыстарының бірі, 2 тербелмелі мұнарасы бар медресе туралы «Оның төбесінің иығында ерекше биіктіктегі және өте қасиетті болып саналатын екі биік мұнара қойылған. Бұл мұнаралар тірек мұнараға шынжырмен бекітілген, ал әрбір мұнаның күмбездерінің астында бөрене қойылған, біреу күшпен бөренені қозғалтса, шынжыр тербеледі және қарама-қарсы мұнарада тұрған адамға мұнара құлайтындай әсер береді, ал бұл әлемнің кереметтерінің бірі» деп жазады. «Тербелмелі» мұнаралар Орта Шығыс сәулет өнеріне және ерте дәуірге тән [7].

Үлкен қала орталығы ортағасырлық Сығанақ қаласы. Бұл қала Дешті Қыпшақтың (XI-XIII ғғ.), Ақ Орданың (XIV-XV ғғ.), Қазақ хандығының (XV-XVI ғғ.) астанасы болды. Қ.А.Ақышевтің пікірінше, Сығанақ өзінің ғылыми маңыздылығы бойынша Отырардан кейінгі екінші қала болып табылады. Сығанақ – ислам дінін енгізу тарихындағы айқын заттай айғақ. Археологтар мешіттер, медресе, сопылық шіркеу және кесенелерді қазып алды. Исламның танымал уағызшысы Сунақ ата мен оның ұрпақтары болды. Сығанақтан шыққан атақтылар Шейх баба Сығанақи және Хусам ад-дин ал-Хусейн ас-Сығанақи болды. Рузбихан «Киіз үйлері ескі Түркістанға жақын болған шайбанилерден шыққан өзбек хандарының барлығының қабірлері Сығанақ пен оның аумағында орналасқан. Қайтыс болғанда Дешті хандарының әрбірінің табыты міндетті түрде Сығанаққа жеткізіліп, оның қабірінің үстіне күмбезге ұқсас ғимарат тұрғызылды» – деп жазады [8].

Сығанақта Ақ Орданың ханы Ерзен, белгілі Шайбанилер, сондай-ақ «Шибан ұлысы» немесе «көшпелі өзбек мемлекетінің» негізін қалаушы Әбілхайыр хан сияқты көптеген даңқты тарихи тұлғалар жерленген. Әбілхайыр мен оның әулетінің қызметімен өзбек және қазақ халықтарының мемлекеттілігінің қалыптасуына қатысты маңызды оқиғалар байланысты. Сондай-ақ, Шайбанилер Орталық Азиядағы Темір билігінің құлдырауында басты рөл атқарғанын және соның салдарынан қуылған Темір әулетінің бүйір тармағы болып табылатын Ұлы Моғолдардың билігіне Үндістанды біріктіру үшін алғышарттар жасағанын атап өту керек [9].

Үнемі қайнап жатқан шекарада, тынышсыз далада орналасқан Сығанақ стратегиялық маңызды мәнге ие болды. Бұл жерде тек Сығанаққа және қала айналасындағы егіншілер қоныстанған және күтілген құнарлы, жазық жерлерге иелік еткен жағдайда ғана үстем болуға болады. Сығанақ саяси және стратегиялық қана емес, сондай-ақ ірі экономикалық орталық болды. XV-XVIII ғғ. Сығанақ қазақтарға тиесілі және Сырдарияның төменгі сағасындағы ең ірі қала болды [10].

«Әлемнің басты жері және исламның ең үлкен шекаралық шеті» деп орта ғасырларда Жент қаласын атады. Жент – ерекше сақталған ортағасырлық қала мәдениетінің тамаша үлгісі. Сондай-ақ оғыз тайпаларының тарихында селжұқ кезеңі туралы, сондай-ақ моңғол шапқыншылығының бірінші кезеңі туралы баяндайтын барлық жазба деректерде кездесетін ірі қала. Түркімен және оғыздар тарихының аса ірі зерттеушісі С.Г. Агаджанов біріктірген «Оғыз мәселелері» деп аталған сұрақтар шеңберіне кіреді.

Жент қаласымен көптеген тарихи маңызды оқиғалар байланысты. Олардың ішінде X ғасырдағы оғыздар мен түрікмендердің қоныс аударуы, Жент облысы аумағы мен тікелей Жент қаласын селжұқтардың басқаруы, селжұқтардың Жанкент билеушісі Әлимен, оның ұлы Шах-Меликпен, және Жент қаласының билеушісінің өкілімен күресі, селжұқ пен хорезмшахтардың Сырдарияның төменгі жағы мен Жент қаласы үшін күресін атап айтуға болады. Бұл 1220 жылы Жошының қаланы басып алуы болатын, кейін ол қалада өзінің ордасын құрды. Қаланың атауы моңғолдарға ерлік тойтарыс берген Ходженд өміршісі Темір-Мәліктің күресімен байланысты. Осы атақты қаланың атауымен облыс аталды, Арал теңізі Жент көлі деп аталды, ал Қызылқұм шөлі Жент шөлі деп аталды. Қала, мысалы, Фахр ад-Дин Али ибн Абул-Қасым ал-Дженди секілді белгілі аттарды берді. Бұл туралы ан-Насави: «тағдыр оған көмектесті, ол билікте қалды және атақты адамдар жетпеген жетістіктерге қол жеткізді» деп жазады. Мұндай айырмашылықтарға тек әртүрлі елдерде атақты және Хорасан мен Ирактың көрнекті қайраткерлері мойындаған аздаған адамдар ғана лайық деп танылды. Хорезмшахтардың басқару кезеңінің көрнекті ақыны Гийас ад-Дин Абу-л-Маджд Мухаммад ибн ал-Хасан ибн Ибрахим ал-Дженди болды. Ибн әл-Фуватидің айтуынша, ол ең әдемі ақындардың бірі және оның өлеңдері керемет болған.

Женттен ақын және жазушы Якуб бин Ширине ал-Джунди және Абу Наср Ахмада бин Фазл бин Муса ал-Джанди шықты. Селжұқтардың басшысы Жентте жерленген. Сонымен қатар Шейх Баба (1273 ж.) деп аталатын белгілі Камалиддина ал-Хорезмидің зираты бар. Ақырында, Жент хорезмшахтар үшін (жарлықтарда айтылғандай) «әлемнің ең басты жері және исламның ең үлкен шекаралық шегі» болды. Жент біздің жеңіспен аяқталған мемлекетіміздің басы, хорезмшахтар Жентке Хорезмге қарағандай аса мән береді [11].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Сенигова Т. Орта ғасырлық Тараз. – Алматы, 1972, 71-76 бб.
2. Бартольд В.В. К истории о решения Туркестана. Соч. т. III. М., 1965, с. 223
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.Т. М-Л.: 1963 г. с. 518
4. Акишев К.А. Сауранның қяриздері. ҚазССР ҒА хабаршысы, 1973, 76-78 бб.
5. Акишев К.А. Байпақов К.М. Сауранның қяриздері. Қаз.ССР. ҒА хабаршысы, 1973, 76-78 бб.
6. Лерх П.И. Түркістан өлкесіне 1867 жылғы археологиялық сапар. СПб, 1870, 14,21,31 бб.
7. Байпақов К.М. Ерте орта ғасырдағы Отырар қаласының кейбір тарихи этнографиялық мәселелері. 1985, 68-65 бб.
8. Байпақов К.М. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың орта ғасырдағы қалалық мәдениеті. – Алматы, 1986, 9-92 бб.